

Romportl, Simeon

K otázce sémiologického typu českého imperativu

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1998, vol. 47, iss. A46, pp. [95]-100

ISBN 80-210-1796-1

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100332>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

SIMEON ROMPORTL

K OTÁZCE SÉMIOLOGICKÉHO TYPU ČESKÉHO IMPERATIVU

Svého času jsem zastával názor, že v češtině je základním typem tvarů rozkazovacího způsobu imperativ formantový a že jádrem imperativního formantu je distinktivní rys měkkosti (dispersnosti), který se může — nelze-li jinak — vrstvit přímo na poslední souhlásku kmene, a to i tehdy, je-li jí prealveolární frikativa. Tento způsob vrstvení formantu jsem dokonce považoval, veden ohledy přísně synchronními, za progresivní (Romportl, 1969a; 1970). Dnes, po bezmála třiceti letech, nemohu však se svým tehdejším názorem souhlasit, neboť jsem si od té doby mohl mnohokrát ověřit relevanci vývojové historie i pro sféru dynamiky jazyka současného. Ruku v ruce s tím jde docenění interakcí paradigmatických, které se jeví jako prostředníci vlivů a procesů kauzálních. Synchronie přináší totiž pokušení soustředit se na struktury syntagmatické a přisuzovat jejich složkám intencionálnost.

Vývojově se mi jeví současné bohatství repertoáru formantových i bezformantových imperativů (za formanty považuji kromě *-i/(-ě-)* nejen *-ej*, *-ěj*, *-j*, ale také *-uj*) jako výskyt náhodných průsečíků různých linií kauzálních a jedné linie teleologické (finální), totiž té, která vede k zániku *-i/(-ě-)* (u sloves se souhláskovým kořenem — vyjma sloves s kořenem na *-j*). Jen tato linie sleduje intenci — ostatní nejsou než slepé tihnutí k fonetické inovaci nebo slepá fonetická konzervativnost. Jsou to tyto tendence, resp. procesy: (1) tlak hiátu vedoucí ke vzniku hiátových souhlásek u samohláskových kmenů v prajazyce, jmenovitě pak ke vzniku hiátového *-j-*, (2) stahování, které vyloučilo *-j-* z kmene finitních tvarů, (3) splynutí koncového *-j+i* ($V_{ji} > V_j$), (4) nepřípustnost ztráty měkkosti kmenového *ť*, *ď* po zániku *-i/(-ě-)* a po depalatalizaci [t,] v koncovce 2. pl., aby se zde udržela disimilovaná dvojice *ť*, *ď* + *-te*.

Vycházím z Kopečného představy o interjekcionální podstatě imperativu (Kopečný, 1958, s. 24, 89, 110), která je součástí jeho učení o vnitřní (morfologické) „pankonvertibilitě“ slovesa (Kopečný, 1958, s. 89). Odtud se dá dobře vyvodit ona jediná intence, která se ve vývoji našeho imperativu uplatňovala, totiž snaha restituovat indoevropský typ imperativu bez formantu. (Trávníčkův

výklad kombinující působení hláskových procesů u sloves 3. tř. s vlivem analogie u sloves souhláskových (Trávníček, 1935, 380–381) lze akceptovat jen pokud jde o hláskové procesy. Jsou to tytéž procesy, které vedly např. k diftongickým koncovkám v dat./lok. sg. f. a nom./akuz./vok. du. f./n. adjektiv složených. Působení meziparadigmatické analogie však zde za pravděpodobné nepovažuji. V krajním případě lze o něm uvažovat jako o faktoru synergickém, nikoli dominantním. Procesy hláskové patrně působí **společně** se snahou o bezpříznakový imperativ u sloves s diftongickým kořenem (biji > bij).) Je to tedy v českém jazyce jen konkrétní projev univerzální snahy jazyků o připodobnění imperativu vybízecímu citoslovci. Tento typ imperativu vykazuje např. drtivá většina jazyků, jejichž morfologie je založena na důsledném dodržování morfematických modelů slov (hlavně jazyky altajské). I když zkřížení této hlavní tendence s výše zmíněnými liniemi náhodnými vedlo v češtině u mnoha typů k výsledkům zcela paradoxním, totiž ke vzniku nových imperativů formantových, přece bychom dle mého názoru přeceňovali — aspoň pokud jde o jazyky našeho typu — úlohu (sílu) morfematického modelu, kdybychom chtěli za náhodně vzniklými formami spatřovat abstraktní typovou předlohu. Pravda, slabičné *-ej*, přehodnocené v jediný morfém, když se po přehlásce *aj > ej* od *-a-j* morfematicky disimulovalo, bylo dost silné nejen k tomu, aby atrahovalo morfematický statut kmenového zakončení *-ě-j* (v *uměj*) v *-ěj*, ale i statut *-u-j* (v *pracuj*) v *-uj*, protože s ním mají obě atrahovaná zakončení analogickou hláskovou stavbu. Jinak tomu bylo u tvarů na *-j* bez kmenotvorné přípony. Ani dnes ještě nevíme, zda tu máme *-j* přisuzovat kmeni (v přítentu je přisuzujeme tématu), nebo zda je máme vyčleňovat jako formant. Jeho segmentální povaha naklání snad rameno vah ve prospěch alternativy druhé, přestože znamená kmenoslovné novum, ale děje se tak jen na základě vnitroparadigmatické analogie. Byla by však chyba vidět proto v *-j* spojovací můstek mezi slabičnými novými formanty typu *-Vj* a nesegmentálními symptomy imperativního významu u typů *veď, přihlaš* — jen díky tomu, že je zde tertium comparationis distinktivní rys dispersnosti, obsažený jak v *j*, tak v souhláskách předopatrových a zadodásňových.

Pokud jde o podržení měkkosti kmenového *ť, ď, ň*, je čistě fonetický charakter jeho příčiny zcela evidentní i v synchronii (viz také níže). Jinak je tomu u regionálního, leč expandujícího příznakového (formantového) imperativu na [š] (a to buď na {š}, nebo {ž}): Zadodásňovost š, ž je v něm motivována paradigmaticky. Její oporou však nebyl, jak by mohl napovídat synchronní stav, tvar trpného přičestí. Velká paradigmatická vzdálenost trpného přičestí ovšem zákonitě navozuje představu, že zde působení analogie k prosazení souhlásky, která je nositelkou příznaku, nemohlo stačit. Jednou z reakcí na velkou paradigmatickou vzdálenost mohlo v jazykovědné reflexi být hledání „posily“ syntagmatické, spočívající v prezentování „čistého imperativního formantu“. Jako rudimentální imperativní formant se opět nabízel samotný distinktivní rys dispersnosti. Z podkladů poskytovaných historickou chronologií je však patrné, že v době vzniku imperativu na *-š, -ž* musel působit paradigmaticky velmi blízký tvar 1, sg. ind. prez. akt. na *-ši, -ži < sjō, -zjō*. U tvaru paradigmaticky tak

blízkého už k vysvětlení jeho vlivu nebylo třeba těžkopádné představy o syntagmatické posile. Vnucuje se však otázka, proč se šířil také konkurující typ se sykavkou ostrou. Nepochybně zde sehrála svou úlohu různá relativní chronologie depalatalizací na jedné straně a zániku imperativního *-i*, jakož i dosazení atematických koncovek do 1. sg. ind. prez. akt. na straně druhé, na něž později mohl navazovat unifikující vliv písma. Ohniskem inovací se stal nejspíše tvar 2. sg. imper. Situace, k níž došlo po zániku imperativního *-i*, totiž do jisté míry sama indikovala disimilaci sykavky *s* v 2. pl., protože v rozhodující době muselo být *|s|* i *|z|* ještě poloměkčí. Disimilace mohla proběhnout takto: *pros, it, ě > pros, t, ě > proš' t, ě > prošte*. Bylo by při ní vlastně šlo o změkčení poloměkčího *[s,]* — od praslovanštiny mohla totiž být měkkou alternativou sykavky ostré jen sykavka tupá a naopak (tyto poměry se pak ustalují definitivně při historické depalatalizaci). (Protože se v polštině prosadila tendence k regresivní palatalizační asimilaci souhlásek, nemůže zde být situace polštiny protiargumentem.) Tam kde se jazyk zmíněnému fonetickému tlaku nepoddal, proběhla depalatalizace *[s,]* i *[t,]* bez disimilace: *pros, it, ě > pros, t, ě > proste*. Jakmile totiž zanikla poloměkčnost, zeslábla i disimilační tendence, neboť obě souhlásky ztratily důležitou společnou komponentu, a to komponentu nepohodlnou (protože nadpočetnou), jak o tom svědčí právě její likvidace při historické ztrátě měkkostní korelace. Střednice za poloměkčí *[s,]* se potom rozšířila do všech imperativních tvarů.

Tento výklad je s to vysvětlit příčiny a mechanismus vzniku jak měkkého imperativu, tak imperativu nezměkčeného. Přitom lze počítat také s tím, že byl měkký imperativ v určitém období více rozšířen. Charakter jeho výskytu z dob počátků naší dialektologie by totiž mohl nasvědčovat, že donedávna byl měkký imperativ na ústupu. (Mohly by o tom svědčit některé doklady historické (srov. Gebauer, 1958, s. 41) a sporadický výskyt zaznamenaný i na některých místech mimo jihozápadní oblast.) Jeho někdejší ústup lze přičítat možná i ponenáhle unifikaci jazyka spisovného, jakož i pronikání jeho vlivu, hlavně však — dle mého názoru — nefunkčnosti, nadbytečnosti příznaku u bezpříznakového imperativu (po odeznění fonetických podmínek, jež vedly k jeho vzniku). Následující opětné šíření pak vysvětlují umělou favorizací, která se stala možnou díky většímu pohybu obyvatelstva a v nejnovější době také v důsledku působení sdělovacích prostředků.

Analogií podle 1. sg. ind. prez. akt. vysvětluje původ imperativního *-š, -ž* J. Bělič, ale do dané problematiky zahrnuje také nářeční imperativy na *-c* typu *chyc, zaplac* (Bělič, 1972, s. 187). Srovnáme-li zmíněné imperativní *-c*, chápané jako analogii střednice za **tj* v 1. sg. ind. prez. akt., s imperativním zakončením stejného typu u kmene na *d*, u něhož bychom měli na základě téhož principu očekávat *-z* podle střednice za **dj*, vypadá to, jako by se zde byl vývoj vyhnul souhláске, která nemusela být vždy chápána jako měkká. Proč se však nevyhnul souhláске *c*? Pouhou analogií s 1. sg. ind. prez. akt. zřejmě vznik imperativu na *-c* nevysvětlíme. Přes odpor Běličův (tamtéž) bude nutno souhlasit se S. Utěšeným (1960, s. 190–194) a vysvětlovat genezi imperativního *-c* z přechodné asibilace *t'*: Vznik měkkého *c' < t'* zatlačil dosavadní *c'* mezi souhlásky tvrdé,

takže vedle korelace $c' - t$ vzniká také korelace $c' - c$. U $3' < d'$ se však podobná korelace nevyvinula, protože čeština už žádné staré $3'$ neměla. Proto má $[c']$ při brzkém zániku nestálých asibilát dvě možnosti proměny, $c' > c$, $c' > t'$, kdežto $3'$ jen jednu, $3' > d'$. Vzhledem k paradigmatické blízkosti tvaru 1. sg. ind. prez. akt. *placi, chyci* s nyní již ztvrdlým c je imperativní měkké c' tímto tvrdým c atrahováno a vzniká tvar *plac < plac' < plat'*. Imperativní $3'$ se však může měnit jen zpět v d' , proto máme na analogických místech *chod', brod' se* místo (neprávem) očekávaného *choz, broz se*. (Gebauer (1958, s. 41) uvádí, odvolávaje se na Bartoše, také příklady imperativů *mec, plec*, čímž dokazuje, že paradigmaticky blízká opora není podmínkou sine qua non, avšak výjimečnost těchto tvarů zároveň dokazuje, že právě paradigmatická blízkost tvaru homonymního nebo hláskově podobného vytváří pro vznik imperativu na $-c$ velmi příznivé podmínky.) Vítězství podob *chyc, plac* je tedy právě vítězstvím souhlásky tvrdé. Na podporu takového výkladu lze uvést také skutečnost disjunktivního územního rozložení imperativů typu *přihlaš, vraž* na jedné straně a typu *zaplac, chyc* na straně druhé (přestože imperativy typu *chyc, zaplac* často územně koincidují s formacemi jako *vobratět, platěnej, hádět, souděnej*, v nichž se ovšem uplatňuje vliv vidových protějšků typu *prosit*). (Tato analogie, jak vidno, je s to zasáhnout i c původní, ba i původní z , srov. znovu *vobratět, hádět* (Utěšený, 1960, 191–192).) Výskyt imperativů na $-c$ tak — trochu složitěji, než to viděl Bělič — přece jen podporuje thesei o vlivu blízkého paradigmatu.

Tvary *přihlaš, vraž*, stejně jako *veď, meť* nelze samozřejmě považovat za bezformantové, protože se v nich uplatňuje morfologicky fungující alternace. Nic nás však neopravňuje k tomu, abychom vytrhovali z elementární kmenoslovné části některý z jejich subsegmentálních prvků. Zde se už totiž neuplatňuje strukturace morfemtická. Mezi alternujícími skupinami lze ovšem vést úměru a vytknout z nich společný variující prvek ($t:t = d:d = n:n = s:s = z:ž$), tomu však nelze přiznat statut kmenoslovné části. V našem případě nelze pak ani konstatovat afinitu mezi sématem imperativu a distinktivním rysem měkkosti (dispersnosti). O segmentálních exponentech typu $V+j$ jako úplných kmenoslovných částech to už samozřejmě neplatí; jsou dosvědčeny i případy meziparadigmatického analogického tvoření imperativu na $-ej$ u sloves 1. tř. s infinitivním kmenem na $-a-$ z doby, kdy tato slovesa ještě nepřešla k 5. třídě. Je zde však vazba na kmenotvornou příponu $-a-$, která je integrujícím činitelem dvou paradigmat. Až na tuto výjimku je i zde omezen výskyt dané podoby imperativního formantu na slovesa historické 3. třídy, v jejímž rámci je jeho geneze determinována úzce foneticky. (Také případy jako *přivázej* nebo *nehaž* nutno přičítat jen mísení paradigmat. Jejich archetypy nutno však opět vysvětlit působením 1. sg. ind. prez. akt.)

Výskyt distinktivního rysu měkkosti či disperznosti u všech typů novočeského příznakového imperativu (včetně původního typu na $-i/(-ě-)$) je tedy dílem historické náhody. Nemůžeme pouze proto z příslušných tvarů abstrahovat samo imperativní séma a sám distinktivní rys měkkosti, abychom jen mezi nimi hledali vztah, který by byl „konstantní a dostačující složkou znakové funkce imperativního sématu a jeho exponentu“, jakýmsi jejím „jádem“. Také tenden-

ce k šíření formantu *-ej* je vázána paradigmaticky, nemá univerzální statut, má své zvláštní podmínky a přitom je antagonistická té univerzální tendenci, která vede k připodobnění imperativu citoslovci.

Požadavku připodobnění citoslovci neodporují snad tvary typu *veď, meť, žeň* a *přihlaš, vraž*, z toho však nikterak nevyplývá, že by byly tyto tvary morfologicky výhodnější tím, že obsahují pozitivní imperativní formant. Formant je zde totiž morfologicky nadbytečný. U typu *veď, meď* má však své opodstatnění fonetické (disimilovaná podoba *vedte, mette* — analogie pak zvýhodňuje také *žeňte*), kdežto u typů *přihlašte, vražte* zanikly fonetické přednosti těchto tvarů se zánikem palatalizovanosti *s, z, t*; původně nešlo o disimilaci předodásňovosti, nýbrž fonologicky příznakové měkkosti — ovšem při různosti způsobu artikulaace už disimilace pouhého místa artikulaace není nutná (na rozdíl od případů *-t, -d + -te*, kde kmen *musí* vyznít na *-í, -d*). Vzhledem k tomu, že u imperativů na *-š, -ž* jde o tvary nářeční, resp. nadnářeční, nikoli celonárodní, a že byly tyto tvary v posledních desetiletích také uměle favorizovány snad i na základě teoretického nedorozumění, mám za to, že by jejich kodifikací (byť jako méně prestižních členů dublet) byla vždy tolik žádoucí stabilita spisovného jazyka postižena bez dostatečného oprávnění. Stojí též za uvážení, že mimo oblast svého nářečního rozšíření působí imperativy typu *přihlaš, vraž* velmi nelibě.

LITERATURA

- BĚLIČ, J.: *Nástin české dialektologie*. Praha 1972.
- GEBAUER, J.: *Historická mluvnice jazyka českého*. Díl třetí, Tvarosloví 2. Praha 1958.
- KOPEČNÝ, F.: *Základy české skladby*. Praha 1958.
- ROMPORTL, S.: *O systému českého slovesa z hlediska aplikované a teoretické lingvistiky*. In: SPFFBU, A 10, 1962, s. 73–90 + 2 vlepená schémata.
- ROMPORTL, S.: *O aspektech typologické klasifikace českého slovesa (zejména z hlediska imperativu)*. SaS, 30, 1969a, s. 125–137.
- ROMPORTL, S.: *Syntagmatické vztahy v plánu signifié*. In: SPFFBU, A 17, 1969b, s. 41–43.
- ROMPORTL, S.: *Struktura gramatické složky slovesných tvarů určitých v češtině*. Praha 1970.
- TRÁVNÍČEK, F.: *Historická mluvnice československá*. Praha 1935.
- UTĚSENÝ, S.: *Nářečí přechodného pásu česko–moravského*. Praha 1960.

ON THE SEMIOLOGICAL TYPE OF CZECH IMPERATIVE

The evolution of the imperative forms of the Czech verb is governed by one purpose-oriented tendency towards assimilating the outer form of the imperative with that of an exhortative interjection on the one hand, and by four factors operating on the principle of pure causality on the other hand. The causal factors are as follows: (1) the pressure of the hiatus, provoking the appearance of an intervocalic consonant, (2) the inconvenience of the VjV-groups, aiming at removing them (in Proto-Czech), (3) the inconvenience of teminal groups in *-ji*, provoking their contraction into *-j*, (4) inadmissibility of the depalatalization of the stem-terminating *-í, -d* after the imperative-suffix *-i/-ě* had been dropped and the half-palatalized character of *t* in the ending of the 2nd pl. imper. forms had disappeared.

The mutated *-ej* ($ej < a-j$) in the imperative forms of the verbs of the *dělati*-type having been placed out of bounds with its etymology had resulted in a re-evaluation of the *-ej* into an imperative suffix, which, in its turn, attracted the similar terminations in *-ě-j* and *-u-j* of the 3rd class, and perhaps the terminations in *-j* (without any stem-suffix), too. A question arises, whether the palatal character of the suffixless imperatives in *meť*, *veď*, *žeň*, as well as in the regional *hlaš*, *vraž*, ought to be considered as a kind of material equivalent — owing to the fact that they contain the same distinctive feature of the dispersiveness — of the former (mostly disappeared) suffixes in *-i/-ě-* and the new ones in *-(V)j*. It is shown that the retaining of the palatal character of the *-t*, *-d*, *-ň* is caused by purely phonetical reasons (need of dissimilation from the depalatalized *t* in the 2nd pl. imper. ending), whereas the emergence of the palatal character of [š] ([š], [ž]), in the late past, was partially motivated by the analogical forms of the 1st sg. ind. praes. act. (disappeared before long), partially provoked by the phonetical need of elimination of the half-palatalized character of the consonant *-š* (formerly [s,]). This tendency had an alternative realisation, however, resulting in *hlas*, *vraz*, which forms became literary.

Jaromír Bělič puts forward the idea that the imperatives in *-c* (*chyc*, *plac*), occurring in some dialects of transitional area of eastern Bohemia and west Moravia, formed of the verbs of the 4th class, be too motivated by the forms of the 1st. sg. ind. praes. act., but he insists that this is the only cause why they were shaped in this manner. The author confronts Bělič's ideas with the dialectological material collected by Slavomír Utěšený, who points out the fact of absence of parallelism between the imperatives in *-c* of verbs terminating in the voiceless *-t*, and those of the verbs terminating in the voiced *-d*, which are formed by means of *-d'* in the same dialectical area (instead of *z* — cf. $*tj > c'$, $*dj > ž' > z$). The material Utěšený brings reaches far beyond the frame of the imperatives, tracing in detail the topology and relative chronologies of the late historical depalatalizations, as well as processes joined with them, namely the temporary assibilations of *t* and *d*. It is most important to note that the *t* and the *d* have different, asymmetric fates: the assibilation of *t* provided prerequisites for its later identification with the old depalatalized *c*. There has never been a dispalatalized *ž* in Czech, for $ž' > z' > z$ before long, and this is the cause of the present asymmetry.

To sum up: Although all the imperative-formants in Czech do contain the distinctive feature of dispersiveness, there is no evidence of their intentional formation. There is an apparent intention, on the contrary, behind the process of the shaping of the unmarked (formantless) imperative, namely in its aiming at acquiring a look of an exhortative interjection, cf. *nes*, *vez*, *skoč*, *hlas*, *vraz*, *střel*, but also *veď*, *meť*, *žeň*, *hlaš*, *vraž*, where the palatalized character of the last consonants is caused by occasional, accidental determining factors.

Simeon Romportl
Slovanské nám. 1
612 00 Brno